

نقش الگوگیری از سبک زندگی حضرت زهرا سلام الله علیها در رشد و ارتقاء بانوان

شکوفه باندیری^۱

چکیده

سبک زندگی اسلامی از آن جهت که «سبک» است به رفتار می پردازد و با شناخت ها و عواطف ارتباط مستقیم ندارد از آن جهت که «اسلامی» است، نمی تواند بی ارتباط با عواطف و شناخت ها باشد. سبک زندگی اسلامی نمی تواند به نیت ها بی توجه باشد؛ در عین حال که تاکید آن روی رفتار است، به عواطف و شناخت های زیرین نیز نظر دارد. در واقع در سبک زندگی، می شود رفتارها را به مهره های متعددی تشبیه کرد که علوم انسانی به خود آن مهره ها و بدون ارتباط با عوامل دیگری می پردازند، اما در سبک زندگی اسلامی نه تنها به خود آن مهره ها، بلکه به آنچه که سبب ارتباط آنها با هم می شود و همانند نخ تسبیح در تمام آنها وجود دارد نیز توجه می شود؛ حتی رفتاری مثل نماز، اگر اعتقاد به خدا و معاد را پشتوانه خود نداشته باشد، رفتاری اسلامی محسوب نمی شود، چنان که بسیاری از رفتارهای مرتاضان و صوفیان، اسلامی نیست. در این مقاله سعی می شود با نگاهی به زندگی حضرت زهرا سلام الله عواملی که موجب رشد و ارتقا بانوان می شود را بررسی کرد. پژوهش حاضر به روش به روش توصیفی -تحلیل و با مراجعه به منابع کتابخانه ای، و باهدف تبیین الگوگیری از سبک زندگی حضرت زهرا سلام الله علیها در رشد و ارتقای بانوی مسلمان و در پایان بدین نتیجه رسیده است که این الگو در تربیت و رفتار صحیح با فرزندان، تشویق فرزندان به فراگیری سواد آموز، قناعت و ساده زیستی در زندگی، دفاع از حریم امامت و ولایت، و پشتوانه ای برای خانواده، زندگی مؤمنانه بر مبنای صداقت در بندگی، رغبت به عبادت و کسب فضایل معنوی، ایثار و از خودگذشتگی در زندگی و حضور در صحنه اجتماع می باشد.

واژگان کلیدی: الگو گیری، بانوی مسلمان، رشد و ارتقا

^۱ دانش آموخته سطح دو (تمام وقت) حوزه علمیه حضرت زینب سلام الله علیه، شهرستان ایزده

Shkwfhhbandry10@gmail.com

مقدمه

سبک زندگی از مسائل مهم مطرح شده در جوامع امروزی است. برای بیان معنای سبک زندگی لازم است این واژه مرکب، جدای از هم بررسی گردد، تا بتوان بدرستی در مورد آن اظهار نظر کرد. سبک در لغت به معنای طور، عمل، طرز، روش، قاعده و شیوه است. می‌توان گفت: زندگی، انتخاب و نوع عمل در فاصله میان تولد تا مرگ است و براساس تعلیم قرآن، حیات حقیقی در نتیجه ایمان به خدا است. سبک زندگی اسلامی از آن جهت که «سبک» است به رفتار می‌پردازد و با شناخت ها و عواطف ارتباط مستقیم ندارد از آن جهت که «اسلامی» است، نمی‌تواند بی ارتباط با عواطف و شناخت ها باشد. سبک زندگی اسلامی نمی‌تواند به نیت‌ها بی توجه باشد؛ در عین حال که تاکید آن روی رفتار است، به عواطف و شناخت های زیرین نیز نظر دارد. در واقع در سبک زندگی، می‌شود رفتارها را به مهره‌های متعددی تشبیه کرد که علوم انسانی به خود آن مهره‌ها و بدون ارتباط با عوامل دیگری می‌پردازند، اما در سبک زندگی اسلامی نه تنها به خود آن مهره‌ها، بلکه به آنچه که سبب ارتباط آنها با هم می‌شود و همانند نخ تسبیح در تمام آنها وجود دارد نیز توجه می‌شود؛ حتی رفتاری مثل نماز، اگر اعتقاد به خدا و معاد را پشتوانه خود نداشته باشد، رفتاری اسلامی محسوب نمی‌شود، چنان که بسیاری از رفتارهای مرتاضان و صوفیان، اسلامی نیست. در این مقاله سعی می‌شود با نگاهی به زندگی حضرت زهرا سلام الله عواملی که موجب رشد و ارتقا بانوان می‌شود را بررسی کرد. اعظم رمودی، مهرناز گلی در مقاله «حضرت زهرا سلام علیها الگو برتر زن مسلمان» به این نتیجه رسیده‌اند که حضرت زهرا (س) با داشتن فضایل و ویژگی‌هایی مانند عصمت، ولایت کبری و... بر تمامی زنان برتری دارد و به منظور الگوپذیری از آن حضرت باید با گفتار و کردار ایشان آشنا شد. مریم زارع‌پور در مقاله «نقش زن مسلمان در سبک زندگی خانواده» می‌نویسد: خداوند متعال در قرآن کریم به بنیان و سلامت خانواده، که زمینه ساز استحکام سیاسی، فرهنگی و اقتصادی جامعه اسلامی بوده، تاکید نموده است. در شرع مقدس اسلام، تعاون و همکاری بین زوجین، به منظور اعتلای سطح خانواده‌های اسلامی توصیه شده است. سیره مقدس اهل بیت علیهما السلام نیز موید این مهم است. قوانین جمهوری اسلامی ایران بر نقش زنان در انسجام و قوام خانواده در بر گیرنده موارد فوق است. محدثه فردی در مقاله «بانوی مسلمان» معتقد است که جایگاه زنان

در جوامع مختلف بشری از ویژگی‌های هم‌مسائل قابل تاملی برخوردار بوده است چرا که همواره زنان در طول تاریخ، تسلط و غلبه بر خود تجربه کرده که انباشت این تجارب خودآگاهی زنان، ایمان به قدرت و ظرفیت‌های فردی و جمعی آنان شده که موجبات شرایطی جدید از حیات اجتماعی بانوان را رقم زده است. پژوهش حاضر در صدد پاسخ به این پرسش است که الگوگیری از سبک زندگی حضرت زهرا سلام الله علیها چه نقشی در رشد و ارتقای بانوی مسلمان دارد؟ و برای پرسش یاد شده این موارد را بررسی می‌کند: تربیت و رفتار صحیح با فرزندان، تشویق فرزندان به فراگیری سواد آموزی، قناعت و ساده زیستی در زندگی، دفاع از حریم امامت و ولایت، و پشتوانه ای برای خانواده، زندگی مؤمنانه بر مبنای صداقت در بندگی، رغبت به عبادت و کسب فضایل معنوی، ایثار و از خودگذشتگی در زندگی.

مفهوم شناسی

واژه "ارتقاء" در لغت:

به معنای بالا رفتن، صعود کردن، پیشرفت و ترقی کردن.^۱

ارتقاء در اصطلاح:

پیشرفت، تعالی و بهبود وضعیت و موقعیت فرد یا سازمان از لحاظ معنوی، اخلاقی، علمی، فرهنگی و اجتماعی.^۲

واژه "رشد" در لغت به معنای بزرگ شدن و بلند شدن.^۳

از نظر اصطلاحی:

فرایند رسیدن به بلوغ و بالندگی.^۴

پیشرفت و تکامل تدریجی در سطح و کیفیت.^۵

واژه "زن" در لغت به معنای مونث انسان‌ها بعد از رشد است.^۶

^۱ معین محمد، فرهنگ فارسی معین، تهران: انتشارات امیرکبیر، ص ۱۷۶، ۱۳۷۵ ه. ش.

^۲ دانشنامه پیشرفت، ناشر: مرکز پیشرفت وابسته به مؤسسه عالی آموزش و پژوهش مدیریت و برنامه ریزی، تهران، ۱۳۹۳، صفحه ۳۲

^۳ یوسفی غلامحسین، فرهنگ فارسی ایرانی. جلد ۳، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۸ ه. ش.

^۴ اریک اریکسون، روانشناسی رشد، مترجم: غلامحسین صدیقی، انتشارات رشد، ۱۳۹۵ ه. ش.

^۵ ویلیام فردریک اوگبورن، جامعه‌شناسی تکامل، مترجم: محمدرضا طباطبایی، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۹۴ ه. ش.

^۶ فرهنگ فارسی عمید، صفحه ۴۲۰، چاپ ۵، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۸۷ ه. ش.

از نظر اصطلاحی: زن، یک انسان بالغ ماده است. عموماً دختری را که دوران بلوغ و نوجوانی خود را تمام کرده است و به سنی که در اکثر فرهنگ‌ها و جوامع، معمولاً ۱۸ سالگی می‌باشد برسد را زن گویند اما این تعریف می‌تواند در هر فرهنگ، جامعه، تمدن یا قانون، متفاوت باشد. واژه ی دختر برای انسان نابالغ ماده و فرزند ماده و گاهی در زبان عامیانه برای زنان جوان به کار برده می‌شود. در فارسی واژه‌های «بانو»، «خانم» و در قدیم، «خاتون» برای اشاره محترمانه به زن، کاربرد دارند. همچنین واژه زن، یک نام همگانی برای اشاره به انسان ماده است مانند «حقوق زنان». به‌طور معمول، یک زن، توانایی بارداری و زایش دارد. به زن دارای فرزند، مادر گویند.^۱ بانوان مسلمان در اصطلاح: به زنانی اطلاق می‌شود که دین اسلام را پذیرفته‌اند و بر اساس احکام و ارزش‌های اسلامی زندگی می‌کنند.^۲

جایگاه اخص و ممتاز زن

زهرا (س) مظهر حق در جایگاه اخص و ممتاز زنی که بر بلندترین مرتبه هستی وابسته به خدا قرار گرفت و به نظاره و تماشای جمال حق نشست و با موفقیت کامل مظهر نور خدا و صفات خدا در جایگاه اخص و ممتاز شد حضرت زهرا (س) بود. به بیان ظهور فعلی او در آن دو جایگاه می‌پردازیم. شاید زنان، آن بانوی بزرگ را که از سوی رسول خدا (ص) سیده زنان دو عالم نامیده شد، اسوه و الگوی خود در جایگاه اخص و ممتاز قرار دهند.

زهرا (س) در جایگاه اخص

تکوین استعدادهای انسانی در شدت و ضعف معلول شرایط مثبت یا منفی حاکم بر اسپرم مرد، زن، رحم و دوران شیرخوارگی کودک است. نطفه پاک زهرا (س) در صلب رسول خدا (ص) و رشد و نمو در رحم پاک خدیجه (س) عالی‌ترین اثر مثبت را در ظهور فعلی استعدادهای انسانی آن بانوی بزرگوار داشته است. او در کشتزاری منزله از آلودگیهای شهوت و صفات رذیله و در مزرعه‌های مصفی به نور الهی رشد یافته است. خدای عادل و حکیم در چنان کشتزاری، روحی به او بخشید که در همان رحم با مادرش سخن می‌گوید و مونس تنهایی‌های مادر می‌شود.

او در این مدت از صلابت و صبر پدر و مادر و از تقرب آنان به یگانه معبود روح بندگی و استقامت در برابر مشکلات را برای رسیدن به هدف اعلای زندگی آموخته بود. با اینکه سنی کمتر از ده سال داشت ولی از درکی عظیم و معرفتی کامل نسبت به زندگی کردن برخوردار بود؛ می‌رساند آدمی انسان بودنش را در متن شادیها یا گرفتاریها به اثبات

^۱ ویکی پدیا، دانش نامه آزاد.

^۲ حداد عادل غلامعلی، *دانشنامه جهان اسلام*، مؤسسه فرهنگی دانشنامه جهان اسلام، ۱۳۸۹، جلد ۵، ص ۲۲۶

واقعیت‌های باطنی انسان در رابطه با خشونت‌ها، گرفتاری‌ها و حوادث گوناگون ظهور محسوس پیدا می‌کند. در این برخوردها آنچه ظهور فعلی مییابد یا انسانیت انسان یا حیوانیت اوست. چه بسیار زنانی که به محض آماده شدن وسایل عیش و نوش به ارضای خواسته‌های شهری از طریق نامشروع اقدام میکنند و ضوابط انسانی، دینی و عقلی را کنار میگذارند. یا وقتی گرفتار رنج و مشقت شوند، ناسپاس شده و چنین می‌اندیشند که خدا علیه آنان اقدام کرده است. صبر و بردباری خشنودی خدا، ضوابط عقلی و شرعی انجام وظیفه انسانی اخلاقی و دینی برای آنها بی معنا و مفهوم می‌شود. اینها زنانی هستند که محکوم، احساسات جهل و خودباختگی اند. بعضی از زنان نیز با برخورداری از حاکمیت عقل با ظرافت خاص از کنار شادیه‌ها و رنجه‌ها میگذرند و جمال باطنی خویش را که جمال دین و عقل است، آشکار میکنند. فاطمه (س) کسی که در متن حوادث دردناک چشم به جهان گشوده و بزرگ شده و دیده است که چگونه پدر و مادر صلوات الله علیهما - طبق ضوابط عقلی و دینی با صبر و شکیبایی در رسیدن به هدف اعلای انسانیت به هر حادثه جانخراشی پاسخ مثبت می‌گویند او نمونه صبر شجاعت عزت و عظمت پدری است که بار سنگین رسالت را به عهده دارد و مادری که با تمامی وجود و امکاناتش در خدمت آن رسالت الهی قرار گرفته است. او این صفات برجسته الهی را در غوغای مشکلات طاقت فرسا در مکه به اثبات رساند و با ثابت ماندن برحق نشان داده که اگر زن بر مرکب عقل و دین بنشیند، هرگز تسلیم جهالت و نادانیها و مبتذلات زمان نخواهد شد. آنچه برای زن با اهمیت است، حفظ شرافت، عفت و دین است. نه همرنگ شدن با زمان و خودباختگی در برابر نابخردانی که دزدان انسانیت و شخصیت انسانی و معنوی آدمیان هستند. فاطمه (س) با مرگ مادر و ابوطالب (علیهما السلام) که حامیان به حق رسول خدا (ص) بودند با رنجه‌های جدیدی روبرو می‌شود مصیبت و رنج دوری مادر که دیگر او را در کنار خود نمیبیند. میدانست که مادری نیست که تا او را در سختیها و رنجه‌ها نوازش دهد مصیبت و رنج تنهایی و آنچه برای او ناگوار بود تنهایی پدر بود و اینکه میدید او حامیان خود را از دست داده و بیش از پیش با هجوم مشرکین روبرو شده است.^۱

الگو گیری از سبک زندگی حضرت زهرا سلام الله علیها

۱- تربیت و رفتار صحیح با فرزندان

^۱ امین زاده محمد رضا، جایگاه اخص و ممتاز زن، صص ۲۰۹-۲۱۳، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۸۰ هـ. ش.

لذا می‌توان برای صدیقه کبری(س) این مشخصات را نیز برشمرد: ۱- فاطمه(س)، نمونه کامل صائمت و صادقات، «...یوفون بالندر و یخافون یوما کان شره مستطیرا» ائمه اطهار(ع) و تمام مفسران شیعه و بیشتر مفسران اهل سنت این آیات سوره دهر را در مورد نذری می‌دانند که علی(ع) و فاطمه(س) برای شفای حسن و حسین علیهما السلام کردند و پس از بهبود آنان به نذر خود وفا کرده، سه روز را روزه گرفتند و افطاری خود را به مسکین، یتیم و اسیر دادند و خود با آب افطار کردند. ۲- فاطمه: نمونه کامل متصدقات، مخلصات و مشتاقان به خدا. «و یطعمون الطعام علی حبه مسکینا و یتیما و اسیرا» انما نطعمکم لوجه الله لا نرید منکم جزاء لا شکورا» ۳- فاطمه؛ نمونه کامل صابرات «و جزاهم بما صبروا جنة و حریرا» ۴- فاطمه، نمونه کامل ذاکرات، قانتات و خاشعات. «انا نخاف من ربنا یوما عبوسا قمطیرا»^۱.

۱. تهجد و عبادت: در مورد عبادت حضرت همین بس که خداوند می‌فرماید: «ای ملائکه من به فاطمه بنگرید که چگونه در مقابل من ایستاده و از ترس من اعضای بدنش می‌لرزد و من قلبش را به عبادت خودم مشغول کرده‌ام، شاهد باشید که من دوستان و شیعیان او را از آتش جهنم ایمن کردم.»

۲. ترس از روز قیامت: حضرت زهرا به شدت از روز قیامت و سختی آن نگران بود و از پدر بزرگوارش دربارهٔ چگونگی زنده شدن و احوال روز قیامت سؤالات بسیاری می‌کرد، وقتی آیه ۴۴ از سوره حجر بر پیامبر نازل شد، حضرت به شدت گریست و یارانش نیز بر اثر گریه آن حضرت گریستند و کسی هم علت گریهٔ پیامبر را نمی‌دانست. و یاران چون می‌دانستند که پیامبر با دیدن فاطمه شاد می‌شود، به خانه فاطمه رفته و او را باخبر کردند، فاطمه با شنیدن این خبر برآشفته‌نگامی که فاطمه بر پیامبر وارد شدند فرمودند: پدر جان چه چیزی شما را نگران کرده؟ پیامبر آنچه را که جبرئیل بر او نازل کرده بود بر او تلاوت کرد، فاطمه از شدت ترس و وحشت با صورت به زمین افتاد در حالی که می‌فرمود پس وای بر کسی که وارد دوزخ شود.

۳. انس با قرآن: توجه ویژه حضرت زهرا - سلام الله علیها - به قرآن کریم در طول زندگی خود درس دیگری را به شیفتگان این کتاب آسمانی می‌دهد گاهی اوقات که امام علی - علیه السلام - از مسجد به منزل می‌آمد ملاحظه می‌کرد همان آیاتی که لحظاتی قبل بر پیامبر نازل شده بر زبان فاطمه جاری است با کمال تعجب می‌پرسید این آیات از چه راهی به شما رسیده فاطمه می‌فرمودند فرزندان حسن - علیه السلام - آنان را برایم تلاوت کرده در روایت

^۱ کیهان، کد خبر: ۱۸۱۱۸۷، تاریخ انتشار: ۱۲ بهمن ۱۳۹۸ - ۱۹:۳۴، تاریخ دریافت: ۲۲ مهر ۱۴۰۳ ه.ش.

آمده فاطمه - سلامالله علیها - فرمودند از دنیای شما سه چیز را دوست دارم. ۱. تلاوت قرآن کریم. ۲. نگاه به چهره پیامبر. ۳. انفاق در راه خدا.

۴. دعا برای دیگران: چگونه سخن گفتن با خدا و چگونه دعا کردن را باید از فاطمه آموخت، او همیشه دعا می کرد و همه چیز را از خدا می خواست اما نه برای خود، فاطمه - سلام الله علیها - حتی در دعا کردن ایثار می کرد و همه را بر خود مقدم می کرد. امام حسن - علیه السلام - فرمودند: مادرم در شب جمعه پیوسته در حال رکوع و سجود بود تا وقتی که صبح می شد، شنیدم مؤمنین و مؤمنات را نام می برد اما ندیدم حتی یکبار برای خودش دعا کند، از روی تعجب گفتم چرا برای خودت دعا نمی کنی در جواب فرمودند: فرزندم اول همسایه را باید درنظر گرفت.

۵. احترام به پدر: هنگامی که آیه لَا تَجْعَلُوا دُعَاءَ الرَّسُولِ بَيْنَكُمْ كَدُعَاءِ بَعْضِكُمْ بَعْضًا بر پیامبر نازل شد، فاطمه - سلامالله علیها - پدر را با رسول الله خطاب می کرد. امام حسین - علیه السلام - از مادرش نقل می کند که فرمود از آن روزی که این آیه نازل شد هیبت آن حضرت مانع شد که او را پدر خطاب کنم، چون پیامبر این برنامه را شنید فرمود دخترم این آیه درباره تو و اهل بیت تو نازل نگشته است زیرا تو از من هستی و من از تو می باشم، بلکه این آیه درباره اهل جفا و متکبران نازل گشته که احترام مرا نگه نمی دارند، دخترم تو مرا پدر خطاب کن، این برای آرامش قلب من بهتر است.

۶. پاسخ به پرسشهای مذهبی: حضرت فاطمه - به عنوان یک مبلغه دین از توان بالایی برخوردار بود، از نظر علم جز با امام معصوم هرگز قابل مقایسه نیست و از نظر اخلاق و برخورد باید وی را با پدرش مقایسه کرد، آن حضرت روش برخورد با مردم و به خصوص کسانی که در حوزه دین ابهاماتی داشتند را از پدرش یاد گرفته بود.

۷. التزام به تعهدهای اخلاقی: گویند وقتی که قرار شد پیامبر یک اسیر زن را به فاطمه هدیه کند تا در کارهای خانه او را کمک کند، رسول خدا یکی از اسرای ساحل بحر را به خانه دخترش فرستاد و سفارش فرمود تا با او مدارا شود. هنگامی که فاطمه این سفارش را از پدر شنید به پدر گفت ای دوست خدا کارها یک روز برای من و یک روز برای او و در مرحله عمل نیز چنین بود.

۸. خدمت بی منت به خانواده و همسر: خدمت بی منت در طول نه سال که فاطمه - سلام الله علیها - در خانه علی - علیه السلام - بود با داشتن چهار فرزند جز در سالهایی که خادمه ای برای آن حضرت معین شد، تمام کارهای خانه را خودش انجام می داد. فاطمه - سلام الله علیها - علاوه بر بچه داری خود از چاه آب می کشید و جو آسیاب می کرد، اما اظهار

خستگی نکرده و هرگز به خاطر چنین کارهایی بر شوهرش منت نگذاشت و از زیر بار مسئولیت شانه خالی نکرد.

۹. فاطمه معدن حجب و حیاست: فاطمه نه فقط در مسائل دنیوی از حریم حیا پاسداری می کرد بلکه حتی پس از مرگ خود حاضر نبود بدن پیچیده به کفنش در مقابل دیدگان نامحرم قرار گیرد و یا در آخرت همانند دیگر انسانها با بدن برهنه وارد صحنه قیامت شود و تا این دو امر برایش تضمین نشد مرگ برایش گوارا نبود.

۱۰. رفتار با همسر

الف: تعاون بر تقوا

ب: درک وضعیت مالی همسر.

ج: دوری از شرمنده کردن همسر.^۱

^۱ وحیدی گلیپایگانی محمد صادق، *سیمای مومنان، صص: ۷۰-۷۲*، بی جا، نشر گلستان کوثر، چ اول ۱۳۷۷ ه.ش.

نتیجه گیری

الگوپذیری از حضرت زهرا - سلام الله علیها- به دو صورت مستقیم و غیر مستقیم می‌تواند صورت پذیرد. الگوپذیری مستقیم آن است که گفتار و رفتار آن بزرگوار را عیناً برنامه و راه و رسم زندگانی خویش قرار دهیم. در بعضی از موارد از جمله عبادت و دعا، با همان شکل و قالب رفتاری می‌تواند اسوه و الگوی ما قرار گیرد. برای نمونه در روایت آمده است که حضرت زهرا (س) پس از هر نماز واجب ذکر مخصوص داشتند. (۳۴ مرتبه الله اکبر، ۳۳ مرتبه الحمد لله، ۳۳ مرتبه سبحان الله)؛ ذکرى که دستور آن را به عنوان هدیه‌ای عظیم از پدر بزرگوارشان دریافت کرده بود و همواره بر آن مداومت می‌ورزید و به شیعیان خویش نیز توصیه می‌فرمود. از این رو، ما نیز به آن حضرت اقتدا می‌نماییم و همان ذکر را با همان ترتیب بعد از هر نماز واجب به عنوان تعقیبات نماز می‌گوییم. چنین اقتدایی به آن بزرگوار، اسوه‌پذیری مستقیم خواهد بود. و البته در برخی موارد الگوپذیری غیر مستقیم است

پژوهش حاضر نقش الگو‌گیری زندگی حضرت زهرا سلام الله علیها در رشد و ارتقای بانوی مسلمان را بررسی کرده، و در پایان به این موارد رسیده است.

۱. رفتار با همسر
۲. تربیت و رفتار صحیح با فرزندان
۳. تشویق فرزندان به فراگیری سواد آموزی
۴. قناعت و ساده زیستی در زندگی
۵. دفاع از حریم امامت و ولایت، و پشتوانه‌ای برای خانواده
۶. زندگی مؤمنانه بر مبنای صداقت در بندگی
۷. رغبت به عبادت و کسب فضایل معنوی
۸. ایثار و از خودگذشتگی در زندگی

منابع

۱. قرآن کریم
۲. امین زاده محمد رضا، *جایگاه اخص و ممتاز زن*، صص ۲۰۹-۲۱۳، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۸۰ هـ.ش.
۳. اریک اریکسون، *روانشناسی رشد*، مترجم: غلامحسین صدیقی، انتشارات رشد، ۱۳۹۵ هـ.ش.
۴. تحف العقول، ص ۱۷۴.
۵. حداد عادل غلامعلی، *دانشنامه جهان اسلام*، مؤسسه فرهنگی دانشنامه جهان اسلام، جلد ۵، صص ۲۲۶، ۱۳۸۹ هـ.ش.
۶. شرفی محمدرضا، مراحل رشد و تحول انسان، ص ۷۸.
۷. *فرهنگ فارسی عمید*، صفحه ۴۲۰، چاپ ۵، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۸۷ هـ.ش.
۸. فرهمندیپور، «سیره سیاسی فاطمه»، صص ۳۰۹-۳۱۶.
۹. مجلسی، محمد باقر، *بحارالأنوار*، ۱۴۰۴ ق، ج ۲۰، ص ۹۶؛ ابن کثیر، السیره النبویه، ۱۳۹۶ ق، ج ۳، ص ۵۸.
۱۰. مستدرک حاکم، ج ۳، ص ۱۶۰-۱۶۱.
۱۱. مناقب ابن شهر آشوب، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، ج ۳، ص ۳۳۰.
۱۲. محمدی اشتهاردی، محمد، نگاهی بر زندگی حضرت فاطمه (س) ص ۶۴.
۱۳. معین محمد، *فرهنگ فارسی معین*، تهران: انتشارات امیرکبیر، ص ۱۷۶، ۱۳۷۵ هـ.ش.
۱۴. وحیدی گلپایگانی محمد صادق، *سیمای مومنان، صص* : ۷۰-۷۲، بی جا، نشر گلستان کوثر، چ اول ۱۳۷۷ هـ.ش.
۱۵. واقدی، المغازی، ۱۴۰۹ ق، ج ۲، ص ۶۳۵.
۱۶. ویلیام فردریک اوگبورن، *جامعه‌شناسی تکامل*، مترجم: محمدرضا طباطبایی، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۹۴ هـ.ش.
۱۷. یوسفی غلامحسین، فرهنگ فارسی ایرانی. جلد ۳، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۸ هـ.ش.
۱۸. دانشنامه پیشرفت، ناشر: مرکز پیشرفت وابسته به مؤسسه عالی آموزش و پژوهش مدیریت و برنامه ریزی، تهران، ۱۳۹۳، صفحه ۳۲.
۱۹. سایت پکیهان، کد خبر: ۱۸۱۱۸۷، تاریخ انتشار: ۱۲ بهمن ۱۳۹۸ - ۱۹:۳۴، تاریخ دریافت: ۲۲ مهر ۱۴۰۳ هـ.ش.
۲۰. ویکی پدیا، دانش نامه آزاد.